

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: монографія / за наук. ред. О. О. Салати. — Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 288 с.

Oleksiy Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Leading Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

Civilizational discourses of the World and Ukrainian historiography: monograph / Ed. O. O. Salata. — Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 2017. — 288 p.

Сучасна людина сприймає поняття «цивілізація» як свого роду безпосередню даність та зазвичай уживає його у метафоричному розумінні, котре має виразне оціночне забарвлення. Недаремно часто-густо чуємо вислови, в яких маркуються речі, об'єкти, обставини й умови повсякденного життя як цивілізаційні, себто прийнятні, звичні та належні, або, навпаки, лунають контраверсійні оцінки з критично-негативними конотаціями, котрі означають неприйнятні, анормальні, тобто нецивілізаційні явища, процеси, норми і т. п.

Така двоїстість у рецепції й циркуляції цивілізаційного маркування є показовою, позаяк добре ілюструє метаморфози чи то пак гру масової свідомості.

Безперечно ставлення фахового цеху вчених-гуманітаріїв, зокрема істориків до поняття «цивілізація», точніше до низки цивілізаційних дискурсів, які побутують у сучасній соціогуманітаристиці, є набагато складнішим і розмаїтим, аніж повсякденні реакції та спостереження масової людини. Втім, можемо помітити певні вподобання, устремління й пріоритети, котрі

доволі виразно проступили у процесі перетікання цивілізаційних дискурсів до пострадянського культурного простору.

Передусім, домінують наукові та культурні практики, в яких цивілізаційні дискурси вживаються для ціннісного маркування й аксіологічного розрізнення. Зазвичай останні побутують у вигляді різноманітних культурних, рідше соціокультурних опозицій, як-от свій / чужий, відкритий / закритий, дружній / ворожий, землеробський / кочовий, модерний / традиційний, аграрний / індустріальний тощо. Часом ці означення представлено у вигляді тріади, котра пропонує більш широкий набір маркерів: свій / чужий / інший, або традиційний / модерний / постмодерний чи доіндустріальний / індустріальний / постіндустріальний і т. п.

За великим рахунком, таке вживання цивілізаційних дискурсів тою чи іншою мірою нав'язує культурне маркування, а почасти соціокультурне розрізнення світу минувшини, хоч інколи слугує для генералізації певних спостережень з обсягу фактографічної конкретики. Зазвичай такі означення не потребують якихось розгорнутих конвенціональних домовленостей.

Водночас дедалі більшу популярність цивілізаційні дискурси здобули в царині компаративістики. Власне, поняття «цивілізація» у розрізі таких практик доволі часто вживається для конструювання більш-менш адекватної порівняльної / компаративної площини, щоби висунути однорідні чи принаймні збалансовані евристичні запити до минувшини. У цьому випадку, як правило, йдеться про виокремлення кількох базових соціокультурних ознак чи прикмет, які використовуються для конструювання компаративної вісі.

Та якщо цивілізаційні дискурси застосовуються з перспективи типологічного інструментарію чи для соціокультурного ранжування різних суспільно-державних організацій, то доволі гостро постає як проблема окреслення змісту поняття «цивілізація», так і продукованих смислів. Інакше кажучи на перший план висувається потреба конвенціональної домовленості науковців, яка не може бути зведена до кількох більш-менш корелятивних ознак або прикмет.

Отож ідеться про створення хоча б орієнтованої «цивілізаційної мапи» минувшини, котра дозволила б досить гнучко і,

заразом, коректно упорядковувати й організовувати значні обсяги розмаїтого, строкатого та суперечливого фактографічного матеріалу. Інакше кажучи типологія чи ранжування потребують більш масштабної конвенції щодо вживання тих чи інших дискурсів, порівняно із застосуванням цивілізаційного підходу для компаративістики чи ціннісного / культурного маркування.

В останні роки дедалі частіше чуємо про наміри підготовки й написання історії України у світлі цивілізаційних дискурсів або на засадах представлення соціокультурних зрізів нашої минувшини. Більше того, циркулюють навіть деякі експериментальні формати видань з обсягу цієї проблематики, приміром монографія «Цивілізаційна історія України (Нариси)» (автори: М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський. К., 2006) та ін.

З такої перспективи вповні логічно постає питання про конвенціональні домовленості й інструментальні можливості для реалізації проекту / проектів такого масштабу. Публікація колективної монографії «Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії», котра у видовому плані очевидно є збіркою статей, видається цікавим і слухним приводом для того, щоби подивитися на окреслені вище інструментальні й конвенціональні проблеми.

На обширах пострадянської історіографії концептуальні пропозиції, пов'язані з уживанням поняття «цивілізація», постали як своєрідні контраверсії до сумнозвісної й добре знайомої «п'ятичленки» – теорії суспільно-економічних формацій, яка нав'язувала ідеологічний монізм і наскрізний телеологічний сенс. Ба більше, цивілізаційні дискурси вживалися для демонтажу й руйнації формаційної аберації, котра від початку 1930-х рр. у тому чи іншому вигляді домінувала у радянському культурному просторі.

Недаремно у вступній статті О. Салати «Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії» розглядається циркуляція окреслених дискурсальтернатив на полі української історіографії. Відтак авторка прагне з'ясувати сутність і базові відмінності обох підходів. Однак якщо формаційна теорія, котра набула вигляду викінченого ідеологічного моноліту на зламі 1940–1950-х рр., добре

вписується у таку інтерпретаційну схему, то цивілізаційні концептуалізації репрезентують доволі широкий діапазон культурологічних, неklasичних, антропологічних, постмодерних й інших інтелектуальних мутацій.

У розвідці Ф. Левітаса та Ю. Ладного «Цивілізаційні виміри історії в творчості А. Тойнбі та сучасність» висвітлюються погляди славнозвісного британського історика й філософа у розрізі сучасних світоглядних метаморфоз і темпоральних трансформацій сучасності. Приміром, автори означеної розвідки пропонують сприймати А. Дж. Тойнбі не тільки як історика, а й як релігійного мислителя. Йдеться про відому ревізію концептуальних пропозицій пізнього А. Дж. Тойнбі, котрий переглянув свої погляди та запропонував інше призначення чи надмету історичного буття цивілізації – творення вищої й універсальної релігії. Таким чином, історичну місію Західного світу, подібно до Еллінської цивілізації, з культурних надр якої постало християнство, британський мислитель убачав у виробленні нової синкретичної релігії людства, хоч і обстоював тезу про культурницьку багатоманітність і плюралізм.

У статті О. Мостяєва «Історико-типологічний метод як засіб подолання теоретичних суперечностей цивілізаційного підходу» виокремлюються й аналізуються основні протиріччя, котрі циркулюють у річищі цивілізаційної концептуалізації. Ці суперечності окреслюються у чотирьох пунктах: 1) змістовна розмитість поняття «цивілізація»; 2) довільність критеріїв виділення «цивілізацій»; 3) проблематичність пояснення механізмів циклічного розвитку цивілізацій; 4) суперечність між циклічними й прогресистськими прочитаннями історії. Більше того, автор тримається думки, що саме застосування історико-типологічного методу та терміна «макрокультура» дозволить якщо не подолати ці суперечності, то принаймні віднайти оптимальні інструментальні й концептуальні засоби для представлення історії у розрізі буття цивілізацій.

У розвідці О. Богдашиної «Цивілізаційний дискурс у трактовці істориків-позитивістів підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» розглядається циркуляція концептуальних пропозицій, пов'язаних із поняттям «цивілізація».

Зокрема, авторка розглядає яким чином відбувалося переломлення відомих концепцій і візій Г. Бокля, О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та інших мислителів у працях істориків на теренах підросійської України. Врешті О. Богдашина резюмує свої спостереження у тезі про те, що цивілізаційна концептуалізація на ниві позитивістської історіографії мала виразний лінійно-стадіальний характер.

Ряд розвідок, уміщених у колективній монографії, висвітлюють, тлумачать і нюансують цивілізаційні дискурси у візіях і концепціях окремих інтелектуалів і мислителів. До таких варто віднести статті О. Самойленка «Два світи, два цивілізаційні вибори: Річ Посполита та Московська держава в науковій інтерпретації В. В. Новодворського», Є. Луняка «Україна-Русь як цивілізаційний кордон Європи в ідеях Францішека Духінського» та Н. Шалашної «Теорія православної цивілізації в системі філософських поглядів Ф. Прокоповича».

У низці статей висвітлюються цивілізаційні дискурси у загальному контексті різноманітних дослідницьких практик, рефлексій і спостережень на полі української історіографії. До них можемо віднести статті О. Удода «25 років незалежності України: поступ, досвід, перспективи», А. Острянка «Методологічні засади історичного пізнання: спостереження на ґрунті новітньої української історіографії», Т. Орлової «Цивілізаційний підхід до викладання і вивчення всесвітньої історії на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів України» та С. Бережної «Історичне порівняння як фундамент історичної антропології: феноменологічні розвідки» та ін.

Зрештою, порушений діапазон проблем демонструє, що нині цивілізаційні концепти видаються привабливими багатьом ученим із найрізноманітнішими фаховими зацікавленнями, творчими інтенціями, методологічними пріоритетами та дослідницькими стратегіями. Водночас тексти представленої монографії свідчать, що цивілізаційні дискурси вже не сприймаються як свого роду епістемологічна панацея. Натомість дослідники дедалі частіше порушують питання суперечностей і проблем цивілізаційних концептуалізацій, зокрема замислюються щодо інтелектуальної природи походження відмінних візій і концепцій.

Отож споглядаємо очевидне розширення інструментального вжитку цивілізаційних дискурсів, про що свідчить вказана монографія. Проте подальше поширення цивілізаційних концептуалізацій впирається у необхідність їхнього переосмислення у світлі провідних парадигм історіописання та трендів історичного мислення, без яких складно виробити більш-менш усталені конвенціональні домовленості в сучасній українській соціогуманітаристиці.